een ander Rusland

Bouwstenen voor
een vreedzaam Europa
ná Poetin

Sjeng Scheijen

2025 Prometheus Amsterdam

1

Is Rusland uitzonderlijk? Is Rusland een land dat zich fundamenteel anders heeft ontwikkeld dan zijn omringende landen, en vooral heel anders dan de Europese landen waarmee het een duizendjarige gemeenschappelijke geschiedenis heeft? En zo ja, is die uitzonderlijkheid zodanig dat wij de burgers van Rusland eigenlijk niet kunnen begrijpen, althans veel minder goed dan we onszelf kunnen begrijpen, en zelfs minder goed dan we een Canadees of een New Yorker kunnen begrijpen? En geldt dat andersom ook: kunnen de Russen ons niet begrijpen? Is er een geheime kloof die ons collectieve bewustzijn scheidt van dat van de Russen, een onzichtbare scheidslijn die begint als we bij Narva in Estland de grens

oversteken naar de Russische Federatie? Een scheidslijn die maakt dat de inwoners van dat land fundamenteel andere, voor ons onnavolgbare keuzes maken als zij cruciale politieke conflicten willen oplossen? Keuzes die de balans bepalen tussen vrijheid en veiligheid, tussen gelijkheid en productiviteit, tussen individu en massa?

Volgens Vladimir Poetin en zijn spindoctors is het antwoord hierop in ieder geval een volmondig ja. Ja, Russen hebben een andere mentaliteit, een uitzonderlijk, constant en homogeen geliefd collectief gevoel, en die uitzonderlijke mentaliteit wordt bedreigd, en daarmee wordt de hele Russische samenleving bedreigd, want zonder die uitzonderlijke eigenheid is Rusland niets. En omdat Rusland zo uitzonderlijk is, zijn regels voor goed en effectief bestuur die elders ter wereld gelden op Russen niet van toepassing. Natuurlijk, macht corrumpeert, en daarom moet macht altijd tijdelijk en beperkt zijn, maar in Rusland niet. Daarom hoeven rechters er niet onafhankelijk te zijn, en hoeft er überhaupt geen scheiding der machten te zijn, en daarom is het ook geen probleem als macht tientallen jaren geconcentreerd blijft in één enkele persoon en de kleine kliek om hem heen.

En als die unieke collectieve eigenheid, die geliefde mentaliteit, die innerlijke, voor buitenstaanders onbegrijpelijke cultuur inderdaad alleen daar bestaat, dan spreekt het eigenlijk vanzelf dat die wordt bedreigd.

Bedreigd door Europese ideeën over garandering van gewetensvrijheid en van culturele, religieuze, seksuele en filosofische pluriformiteit. Het verspreiden van die ideeën staat daarom gelijk aan het verspreiden van gif in de Russische samenleving en dient geen ander doel dan de vernietiging van Rusland zelf. Om die redenen zijn de poetinisten wel verplicht om oorlog te voeren tegen Oekraïners, die een eigen koers willen varen, hun culturele eigenheid willen beleven, en daarmee een Slavische pluriformiteit benadrukken die in tegenspraak is met de door Poetin verspreide mythe van een homogeen, cultureel exclusief Slavisch universum, met het Russisch als lingua franca en Moskou als spiritueel en politiek centrum. Het is die Slavische homogeniteit waar Poetin op doelde in zijn opstel 'over de historische eenheid van Russen en Oekraïners'. Als de Oekraïners hun blik naar Europa blijven keren, zullen zij net als de Europeanen ten onder gaan aan sociale en culturele mobiliteit, aan multiculturalisme, aan de westerse ziekte van tolerantie voor alles en waardering voor niets. Zij zullen dus, volgens die mythe, met geweld tot de orde moeten worden geroepen, net als andersdenkenden in Rusland, en die gewelddadige repressie wordt voorgesteld als een vorm van verzet en zelfverdediging.

Dit is de kern van het Russisch exceptionalisme, zoals het door Poetin en zijn kliek wordt verkondigd.

Het doet er eigenlijk weinig toe of dit betoog bedoeld

is als propaganda-instrument of dat de poetinisten het daadwerkelijk geloven, of geleidelijk zijn gaan geloven. Al was het maar omdat propaganda de neiging heeft om de werkelijkheid te vervangen. Niemand is zo gevoelig voor propaganda als de propagandist.

Natuurlijk, de achtergronden voor iedere oorlog zijn altijd complex en multicausaal. Binnen Poetins oorlogscoalitie bestaan zeker groepen die vooral door conventionele strategische of economische argumenten worden gedreven, maar de culturele en historische mythologie die Poetin verspreidt is de verbindende drijfveer geworden van de misdadige oorlog die hij tegen de Oekraïners voert. Hiermee mobiliseert hij zijn supporters in de media, hiermee mobiliseert hij politieke steun bij radicaal-rechtse partijen in Europa. Dit verklaart waarom Oekraïense steden vernietigd en Oekraïense kinderen gestolen moeten worden, waarom Oekraïne een failed state moet worden of – als bewijs van poetinistische goedhartigheid – gesnoeid tot een soort rompstaat waarin een paar miljoen westelijke Oekraïners mogen samenleven als folkloristische rariteit in een levend openluchtmuseum.

Die aanspraak op Russische uitzonderlijkheid kan niet bestaan zonder een aanspraak op homogene, continue eigenheid. Als iets uitzonderlijk is, kan het niet tegelijkertijd een mengelmoes zijn, kan het niet een onduidelijk

zootje en altijd in beweging zijn. Iets wat uitzonderlijk is, moet tegelijk één ding zijn en dat moet het altijd zijn. Exceptionalisme kan niet bestaan zonder essentialisme. De groep mensen die iedere ochtend om halfnegen de trein neemt van Amsterdam Amstel naar Utrecht is geen uitzonderlijke groep, ook al volgen ze vrijwel hetzelfde dagschema. Maar doe ze allemaal hetzelfde pakje aan, kam hun haar in een middenscheiding, stop een dennenappel in hun rechterhand, en ineens zijn ze wel uitzonderlijk. En het blijkt vervolgens heel moeilijk die lokroep van het uitzonderlijke te weerstaan. Die groep treinreizigers zal de eerste dag een beetje giechelen vanwege de rare outfit die ze dragen, maar de tweede dag zijn ze eraan gewend. De derde dag praten ze onder elkaar vol vuur over het belang van dennenappels en op de vierde dag slaan ze met een hamer een vent zonder middenscheiding een gat in zijn kop. Zo begint het. Op dag vijf gaan de ijverigste talkshowmoralisten, mensen geboren met de mondhoeken omlaag, de messen slijpen over de vraag of het incident met de hamer voortkomt uit de geschiedenis van uitsluiting van personen met een middenscheiding, of juist niet. Op dag zes volgen de eerste Kamervragen en op dag zeven verzamelen zich in een stinkend, raamloos bijzaaltje van een wegrestaurant aan de A12 enkele mannen met bezwete voorhoofden en vrouwen met plaknagels om onder een verlaagd plafond te lispelen over de vorming van een actiegroep die zal strijden voor een verbod op

dennenappels en het herplaatsen van middenscheiders in een passend reservaat.

Echt, ik zou willen dat het minder lachwekkend was. Dit is het simplistische schema dat het identitaire praten steeds opnieuw in de maatschappij oproept. En exceptionalisme is niets anders dan een vorm van identiteitsdenken, zij het specifiek gericht op de identiteit van volkeren en staten.

Natuurlijk is exceptionalisme niet een exclusief Russisch fenomeen. Britten, Japanners, Amerikanen uit de vs en vele anderen geloven dat hun land een uitzonderlijke rol speelt in de geschiedenis en echt niet zomaar vergeleken kan worden met Gelderland of Bulgarije.

En al die unieke volken varen graag met veel wapens de wereld rond, zodat ze bij andere volken het geweer tegen de slaap kunnen drukken om te vertellen hoe bijzonder ze zijn. Geen staatshoofd praat over de uitzonderlijkheid van zijn land zonder eerst de kanonnen te laden.

Maar het lijkt alsof er met Rusland nog iets anders aan de hand is. Poetin kan dat Russische exceptionalisme zo eenvoudig inzetten omdat die set van aannames en generalisaties al honderden jaren wordt herhaald en verspreid, en niet alleen door Russen. Vaak krijgt de Russische uitzonderlijkheid dan het stempel van een 'raadsel', een 'sfinx', een 'ziel', iets onbegrijpelijk groots of engs,

al naargelang je uitgangspositie. Griezelen en dwepen gaan hand in hand. Je kunt geen tien regels over Rusland lezen of je komt bijvoorbeeld die uitspraak van Winston Churchill tegen dat Rusland 'een raadsel is, verpakt in een mysterie, binnen een enigma'. Ik kan de keren niet tellen dat na afloop van een lezing iemand me vroeg nog iets te vertellen over 'de Russische ziel', die geliefde frase van marketeers van musea en uitgeverijen. En de teleurstelling was altijd groot als ik ze afwimpelde met iets als: 'De Russische ziel is de American dream met een bontmuts op.'

2

Zelfs de academische wereld is niet helemaal vrij van het uitzonderlijkheidsdenken, al zijn er veel verschillen. De Amerikaanse hoogleraar Choi Chatterjee, die over Rusland schrijft vanuit een dekoloniserende visie, meent zelfs dat 'de Ruslandkunde gebouwd is rondom één centrale aanname: dat een onneembare kloof de vrije naties van West-Europa scheidt van het Russische keizerrijk'. Nu is deze uitspraak mij veel te algemeen, en zelf ook weer een voorbeeld van de gemakzuchtige toon waarop vaak over Rusland wordt gesproken. Er waren vanaf de jaren negentig juist veel Ruslandkundigen, zowel in de VS als in Europa, die dankzij de geopende archieven een preciezer gedocumenteerde versie van de Russische

geschiedenis introduceerden en die vervolgens in een vergelijkend internationaal perspectief plaatsten. Het klassieke onderscheid tussen Rusland en andere Europese regio's werd daardoor enorm genuanceerd.

Maar Chatterjees opmerking helemaal ontkennen kan ik ook niet. Vooroordelen zijn hardnekkig, verouderde boeken blijven herdrukt en geciteerd worden, en ook onder academici praten de verspreiders van stereotypen en stigma's vaak het hardst.

Nog kortgeleden citeerde een Nederlandse hoogleraar Russische geschiedenis (ik zal uit barmhartigheid zijn naam niet noemen) met instemming een Nederlandse topdiplomaat die beweerde dat het 'zoveel gemakkelijker zou zijn als de Russen paars geschilderd waren. Dan konden we tenminste zien dat ze niet zijn zoals wij.'

Zo lomp als deze topdiplomaat (ik ken hem ook, ik heb hem nog vreselijkere beweringen horen doen) kom je het niet vaak tegen, maar als een hooggeplaatste ambtenaar zoiets argeloos en monter uit zijn mouw schudt, kun je ervan uitgaan dat het ook onder beschaafdere mensen min of meer geaccepteerd is.

Hoewel deze mensen zichzelf beschouwen als overtuigde antipoetinisten onderschrijven zij in zekere zin het idee van Ruslands uitzonderlijkheid, zij het dat ze die grotendeels negatief beoordelen. Terwijl voor Poetin de Russische uitzonderlijkheid een bewijs is van superioriteit ten opzichte van Europa en hij Rusland beschouwt

als een onderdrukte schoonheid die zich ontdoet van het dunne vernis van de Europese nepbeschaving, zien veel westerse critici van Poetin die uitzonderlijkheid als ingebakken, onveranderlijke achterlijkheid of kwaadaardigheid. Daarom moet voor hen niet alleen Poetin worden afgewezen, maar de hele Russische samenleving, en de hele Russische geschiedenis. Ook voor hen is de oorlog in de eerste plaats een cultuuroorlog. Niet een strijd tussen ideeën of staatsvormen, maar tussen diep ingesleten mentaliteiten.

Zo zijn voor- en tegenstanders van Poetin samen gevangen in een verhaal over onveranderlijke, homogene uitzonderlijkheid, die het denken over een ander Rusland, een Rusland zónder de dieven en oplichters die het land nu regeren, frustreert.

Poetin omarmt de uitzonderlijkheidsgedachte niet alleen omdat die zijn eigen macht legitimeert, maar ook omdat die zijn tegenstanders demoraliseert. Want als Rusland niet kan veranderen, als Rusland altijd hetzelfde blijft, dan kunnen we Poetins Rusland nooit verslaan. Dan zal er altijd conflict zijn, zijn er altijd alleen maar tegengestelde belangen, en dan is een bevroren conflict de enige uitkomst van de oorlog. Dan kunnen de Oekraïners beter ophouden met vechten, een diepe gracht graven bij het huidige front, een niet-aanvalsverdrag tekenen, en doorgaan met militariseren, onder de nooit

ophoudende angst voor een catastrofale opleving van het conflict. Dat zou een desastreuze uitkomst zijn.

Om Poetins kliek te verslaan zullen we een andere visie op Rusland moeten ontwikkelen, een contranarratief dat Poetins visie verdrijft, een visie waarin we het humanistische en intellectuele potentieel van Rusland erkennen en tot uitgangspunt maken van scenario's voor een ander Rusland, een Rusland dat welvaart en vrijheid biedt aan zijn burgers en in vrede samenleeft met zijn buren.

Maar vrolijk nadenken over een vreedzame toekomst van Rusland klinkt als een perverse exercitie zolang Russische bommen dagelijks op Oekraïense burgers en steden vallen. Oekraïense intellectuelen zullen terecht stellen: 'Dit is niet de tijd om te praten over de complexiteit en veelzijdigheid van de Russische geschiedenis. Dit is niet de tijd om te praten over de positieve kanten van de Russische samenleving. Dit is de tijd, nu meer dan ooit, om te praten over Oekraïens slachtofferschap en bloedige Russische onderdrukking. Nu is het tijd om te praten over Russische massamoorden op Oekraïense burgers, over georganiseerde hongersnoden en over Russische kinderroof. Dit is de tijd om te praten over de continue en breed gesteunde imperialistische tendensen in de Russische geschiedenis. En,' zullen zij daaraan toevoegen, 'jouw zogenaamde contranarratief is niets anders

dan de zoveelste russocentrische visie op de Oost-Europese geschiedenis.'

En ze hebben gelijk. Oekraïne moet vooropstaan. Oekraïne moet gesteund worden, militair en humanitair, omdat Oekraïne een soeverein land is dat militair wordt veroverd door een ander land en iedere Europeaan er een enorm belang bij heeft om de nachtmerrie van Europese veroveringsoorlogen te bestrijden. Daar hoort vanzelfsprekend cultureel engagement bij, en in tijden van oorlog is anti-Russische propaganda onvermijdelijk.

Maar dat kan niet het enige verhaal zijn, omdat, zoals ik zei, het antagonistische Ruslandbeeld de mogelijkheid van een ander Rusland uitsluit – en daarmee de mogelijkheid om echt van het poetinistische model te winnen. Het homogeniseren en uitzonderen van Rusland begunstigt Ruslands duivels en kleineert zijn engelen.

En er is nog een ander argument, dat misschien nog pijnlijker is voor de getergde en mishandelde Oekraïners. Vooroordelen zijn besmettelijk. Voor het grootste deel van West-Europa is de hele Slavische wereld één pot nat. Allemaal Oostblokkers met een hoge badguyvibe en veel mompelende keelklanken. Grijs beton vol depressieve dronkenlappen en anorexiale internetbruiden. Als we recht willen doen aan de Oekraïense cultuur, aan de culturele verscheidenheid en rijkdom binnen de Oost-Europese geschiedenis, als we Oost-Europa een volwaardige plek willen geven in een grotere EU, dan kunnen

we niet het grootste regionale gebied in Oost-Europa afzonderen, homogeniseren en afdanken. Vooroordelen bestrijd je met complexiteit, niet met andere vooroordelen. We zullen precies moeten zijn, differentiëren, tegenstrijdigheden en onzekerheden in de geschiedschrijving toelaten en moralisme vermijden.

Het is jammer dat vooroordelen vaak zo grappig zijn. Ze zijn geruststellend, en de mentale paniek in het leven van de gemiddelde instagrammer is al groot genoeg. Ik ben slavist en het is mijn werk om kennis en complexiteit over de Slavische wereld te vergroten. Maar ja, de ontheiliging van dierbare stereotypen kan niet te snel gaan; dan verlies je de aandacht van je publiek.

Jarenlang praatte ik een verhaal na dat ik ooit las bij een Amerikaanse historicus, ter illustratie van de aanname dat de Slavische bevolking na de Middeleeuwen minder geletterd was dan de West-Europese. Dan citeerde ik: de oude Slaven geloofden dat 'Jezus niet geboren was uit de vagina van Maria, maar uit haar oor'. Haha, typisch! Dat was leuk. Totdat ik erachter kwam dat het ten eerste weinig precies was (ze geloofden dat de bevruchting via het oor plaatsvond), en ten tweede dat hetzelfde geloof in de *conceptio per aurem* ook wijdverbreid was in West-Europa. 'Hij gaat naar binnen via het oor,' zoals de heilige Agobard van Lyons schreef, 'en naar buiten via de gouden poort.' De katholieke verbeeldings-

wereld zit vol met voorstellingen van Maria die het zaad van de drie-enige God via een gouden regen (in de vorm van een vlam) in het oor ontvangt, zoals in Titiaans *Annunciatie* in de San Salvador in Venetië, waar de maagd des heren bevallig haar hoofddoek bij het oor iets oplicht om de invliegende heilige geest te ontvangen, of, zoals in de openingsregels van het gedicht 'De Moeder van God' van W.B. Yeats:

> Liefdes drievuldige terreur; een gevallen fakkel
> Door de holte van een oor

Het is dus goed een beetje op te letten als je een grappige anekdote vertelt over een bepaalde historische groep mensen. Anderzijds: aan puriteins gedoe heeft niemand wat. Wie nooit een foute grap maakt, maakt nooit een grap. De gemiddelde socioloog groepeert, etiketteert en reduceert meer mensen die niets met elkaar te maken hebben dan een cabaretier die een etnisch accent nadoet. Wie in een vloeiend betoog en volkomen oprecht begrippen gebruikt als 'Europeanen', 'cisheterovrouwen' of 'personen met een afstand tot de arbeidsmarkt', verspreidt onvermijdelijk net zoveel vooroordelen als iemand die een grap maakt over Limburgers of over personen met een stoma.